

Oryantalizm Çalışmalarının Osmanlı Hakimiyetindeki Mısır'a Yansıması

Özcan TAŞCI*

Özet: Bu makalede Batı'da özellikle 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ortaya çıkıp, 19. yüzyılın son çeyreğinde müsteşrik ve politikacı C. H. Becker tarafından geliştirilen "uygulamalı oryantalizm" anlayışının Osmanlı hakimiyetindeki Mısır üzerinde nasıl uygulandığına dair fikirler sunulacaktır. Makalemizde temel olarak Osmanlı döneminde 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar yazılan eserler referans olarak alınmıştır. Bu eserlerde dikkatimizi çeken husus, zikredilen uygulamalı, daha doğrusu siyasallaşmış oryantalizm anlayışının amaçlarına uygun bir tarzda yazılmaları, dolayısıyla da Mısır'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkarılmasındaki etkin rolleridir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Mısır, Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa

Abstract: *The Reflection of the Orientalism Studies on the Egypt during the Ottoman Empire-* In this article was explained, how the applied orientalism was applied on the Egypt during the time of Ottoman Empire in the 19.th century. We have tried to show, that these studies were so effect, that Egypt was seperated finally from the Ottoman Empire although they if course were not the only reason of this seperation.

Key Words: Orientalism, Ottoman Empire, Egypt, Muhammad Ali Pasha

---

* Prof.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ozzcan12@hotmail.com

Giriş

Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1849) Mısır ve Sudan'a hakim olmasının ardından bazı kaynaklara göre bu topraklarda Türk hakimiyeti sona ermiştir (örneğin onun daha ziyade Arnavut olduğu zikredilmektedir.¹) Oysa Mehmed Ali Paşa'nın da esasen Türk olduğu, dolayısıyla da onun, Türk hakimiyetini devam ettirdiğine dair kaynakların varlığı ortada olmasına karşın bu husus Avrupalı araştırmacılar tarafından sürekli olarak görmezden gelinmiştir. Kanaatimizce bunun arkasında yatan husus, Afrika'nın en önemli ülkesi durumunda olan Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılarak sömürgeleştirilmesi hedefidir. Batı'da bu hedefe yönelik oryantalizm faaliyetleriyle sömürgeci politikalar arasında sıkı bir bağlantı kuran ülkelerin başında Almanya gelmektedir. İşte bu makalemizde Osmanlı topraklarında sömürgeleştirme çabalarına destek veren Alman müsteşrikler tarafından Türklerin Afrika ve özellikle de Mısır hakimiyetleri üzerine kaleme alınan yazıları ele alacağız. Onlar bu yazılarla esasen Osmanlı Türkleri üzerinde hakimiyet kurma politikalarını destekleme gayreti ve çabası içerisinde olmalarının yanında özellikle Hitler yıllarında kültür bakanı olarak görev yapan C.H. Becker tarafından geliştirilen uygulamalı oryantalizm (angewandte Orientalistik) anlayışlarını da bir bakıma hayata geçirmek istemekteydiler. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının her bölgesinde olduğu gibi Afrika'da da önemli sayılabilecek derecede politik amaçlara doğrudan hizmet edecek oryantalistik faaliyetlerinde bulunmuşlar ve bu konuda önemli eserler kaleme almışlardır.

Makalemizde öncelikli olarak uygulamalı oryantalizm kavramını hatırlatmak istiyoruz:

Batıdaki oryantalizm çalışmalarında üçüncü dönemi oluşturan “uygulamalı oryantalizm” daha önce de örneklerine rastlamış olsak da, genelde 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra (1830), Batı dünyasının Müslüman ülkelerde sömürgeci faaliyetlerinin hızlandığı bir dönemle başlayıp, yaklaşık olarak İkinci Dünya savaşına kadar devam etmiştir. Bu dönem süresince yapılan oryantalistik önceliklerden ayıran en önemli faktör, Müslüman sömürgelerde takip edilecek günlük siyasette yani, pratik-gerçek hayatta doğrudan uygulanması gaye ve hedefiyle yürütülmüş olmasıdır. Ayrıca, oryantalistlerin, Batılı devletlerce sömürgeleştirilen Müslüman ülkelerde önce devlet memuru, daha sonra ise bizzat siyasetçi ve devlet adamı olarak, sömürge faaliyetlerinde aktif rol üstlenmiş olmaları; araştırma ve çalışmalardan elde ettikleri sonuçları yürüttükleri siyasetin faydasına doğrudan pratik hayatta uygulamaları, bu dönemin

---

¹ Bkz., Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr Siebeck, Tübingen 2009, s. 322.

öne çıkan diğer özelliğidir. Başka deyişle, onlar bilimsel faaliyetlerini teorik alandan, pratik alana kaydırmışlardır.²

Bu tür oryantalizm çalışmalarının başlamasında en önemli etken olarak Napolyon'un 1798'de Mısır'ı ele geçirmek için düzenlediği seferde, doğa bilimcileri, arkeolog, dil bilimcileri ve o dönem için daha yeni kurulan sosyal bilim alanında araştırmalar yapan bilim adamlarından oluşan bir grubu ordusuna dahil etmesi gösterilmektedir. Onların görevi, Mısırlı yerel halkın yaşam biçimlerini, hukuk sistemlerini, akrabalık ilişkilerini ya da çalışma tekniklerini incelemekten ibaretti. Mısır'da tatbik edilen bu yöntemin daha sonra Cezayir'de de uygulandığı ve oldukça önemli sonuçlar verdiği görülmüştür. Örneğin, işgalin ardından, direniş gösteren bölgelerde, direnişteki en önemli faktörün "Cezayir kabilelerinin Fransız işgaline sonuna kadar karşı oldukları", Fransız oryantalistlerin sözü edilen bölgelerde yapmış oldukları etnolojik çalışmalar sayesinde tespit edilmiştir. Mısır ve Cezayir örneğinde olduğu gibi, ele geçirilen bölgelerde azami sürede kalmak ve buralardan azami derecede faydalanmak, sözü edilen bölgeleri ve bölge insanını en iyi şekilde incelemek ve analiz etmekle doğrudan bağlantılıydı. Bu da ancak oryantalizm çalışmalarıyla mümkün olabilirdi.³ Napolyon tarafından bilimsel çerçevede olmasa da ilk temelleri atılan bu uygulamalı oryantalizm anlayışına 1830'lu yıllardan itibaren oryantalizm çevrelerinde bilimsel bir çerçeve kazandırılma çabaları içerisine girilmiş, ancak onun sömürge faaliyetlerine tam olarak destek verecek tarzda gelişmesi ise yukarıda da açıklandığı üzere Alman İslambilimci ve siyasetçi C.H.Becker eliyle tamamlanmıştır.⁴

İşte aşağıda örneklerini verip açıklamaya çalışacağımız eserlerde Alman uygulamalı oryantalizm anlayışına bağlı olarak, Afrika'nın en önemli ülkesi olan Mısır (ve ona bağlı olarak da Sudan'ın) Osmanlı yönetimi altında olduğu dönemde yürütülen çalışmaları ele almaktadırlar.

² Özcan Taşcı, "C.H.Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *AÜİFD*, 47 (2006), Sayı 2, s. 144-145; bu kavram için ayrıca bkz., Peter Heine, *Ethnologie des Nahen und Mittleren Ostens*, Berlin 1989, s. 28, 30; S. Turner Bryan, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul; Heine, "C.Snouck-Hurgronje Versus C.H.Becker. Ein Beitrag zur Geschichte der angewandten Orientalistik", in: *Die Welt des Islams* 23/4 (1984), s. 387; Ludmila Hanisch, "Gelehrten Selbstverständnis, wissenschaftliche Rationalität und politische Emotionen", *Die Welt des Islams*, Bd. 32, Nr. 1. (1992), s. 107.

³ Taşcı, a.g.m., 146.; ayrıca bkz., Heine, *Ethnologie des Nahen und Mittleren Ostens*, s. 28; krş., M. Çetin Nihad, "Arap Dili", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c.III, s. 285.

⁴ Uygulamalı oryantalizm anlayışının Almanya'daki gelişimi ve bu hususta C.H. Becker'in çabaları için bkz. Taşcı, a.g.m., s. 151-158.

1. Alfred Von Kremer: Agypten Forschungen über Land und Volk während eines zehnjährigen Aufenthalts, (Erster Theil, Brockhaus, Lepzig 1863)

On yıl boyunca Mısır'da kalmak suretiyle Mısır hatıratlarını anlatan Kremer eserinde daha ziyade zamanundaki, kendi tabiriyle "modern Mısır" ı tanıtmak amacını güttüğü gözlemlenmektedir. Zira ona göre eski Mısır hakkında yapılan bilimsel çalışmalar oldukça fazla iken yeni Mısır hakkındakiler oldukça azdır (Vorrede, s. V). Kendisinin açıklamalarına göre modern Mısır hakkında ön yargısız bir gözlem yapmak niyetini taşımaktadır (VI) Kremer araştırmasını sadece kendi gözlemlerine dayandırdığını ve bu çalışmada o dönemde mevcut olan Kahire'deki "Egyptian Society" nin kitap koleksiyonundan da faydalanmıştır. Kremer'in verdiği bilgilere göre "20 yıl önce Kahire'de çoğunluğunu İngilizler'in oluşturduğu bilimsel araştırmalar yapmak üzere kurulmuş bir topluluk kurulmuş, bununla ilgili para da hemen toplanıvermişti" (s. IX). Kremer araştırmalarından elde ettiği sonucu eserini 1861 in sonlarına doğru bitirmiştir (XII).

Kremer eserinin birinci kısmının (Erster Theil) ilk bölümünde Mısır'ın coğrafi yapısını (Erstes Buch: Das Land in seiner physischen Beschaffenheit, s. 1-38), ikinci bölümde Mısır toplumunu oluşturan etnik ve dini grupları (Zweites Buch: Das Volk in Seiner Entstehung und Zusammensetzung, s. 39-156) incelemektedir. Bu bölümde 61. sayfada Kahire'de ikamet eden etnik grupları tanımlarken, şehrin çoğunluğunu Arapların oluşturduğunu bildirmekte ancak çok küçük olmasına rağmen Batı oryantalizm çalışmaları açısından oldukça önemli olan bir detaya işaret etmektedir. Bu da Kahire'deki Arapların Sami ırkın özelliklerini taşıdığını üzerine basarak açıklamasıdır. Sami ırkın özelliklerini ve hangi milletlerden oluştuğunu söylemeyi de ihmal etmemektedir. Bunların arasında Yahudileri de zikretmesi gözden kaçmamaktadır. Burada acaba, Arapları Türklerden uzaklaştırma planları var mıdır? diye insanın aklına bir düşünce gelmektedir.

Hakim unsur olan Türklerden yazar şu şekilde bahsetmektedir: Türkler sayıca çok fazla olmasa da Mısır'ın büyük şehirlerinde halk içerisinde en önemli unsur olarak sosyal konumu en güçlü olanlardı. Onlar nüfus açısından İskenderiye ve Kahire'de en yoğun olarak yaşıyorlardı. Mısır Hidivi (Vicekönig) Türk ailesine mensuptu ve saray dili (Hofsprache) Türkçeydi. Öyle ki Mısır Hidivleri eyalet valilerine resmi yazılarını Türkçe yazmaktan büyük mutluluk duyarlardı. Bundan başka gerek sivil gerekse askeri önemli görevlere sürekli Türkler getiriliyorlardı (s. 67). Öyle ki Kahire'deki güvenlik hizmetlerindeki önemli

görevlerde bulunanlar (Kawassen-Türkische Polizeisoldaten) hatta Avrupalı konsolosları koruyan birim tamamen Türklerden oluşmaktaydı (s. 68).

Aslında bu durum Mehmed Ali Paşa ve onun takipçilerinin Mısır'da Türk unsuruna ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Ancak Kremer'in bunu açıkça dile getirmekten kaçındığı tespit edilmektedir. Onun bırakın bunu tasdik etmesini, aksine sürekli olarak Türklerin idarecilik yönlerinin zayıf olduğuna vurgu yapmak istemektedir. Buna en iyi örneklerden birisi 4. bölümün (Viertes Buch) 16. sayfasındaki bir anlatımdır:

“Divanda işlerin yürütülmesi gerçekten Türk tarzında olup şaşılacak durumdaydı. Büyük bir salonda... bağdaş kurmuş bir şekilde elinde piposunu tüttüren Paşa, ya da Bey, dünyevi meselelerle zihinsel olarak meşgulken içeri Başkatip bir şeyler imzalatmak için girer ve Paşaya kağıtları tek tek uzatır. Paşa belgeleri şöyle bir süzdükten sonra çok fazla incelemeden onları imzalayıp mühürler ve sonra yere atar ki attığı yerde ayakkabılar vardır...Karşılıklı müzakerelerde detaylı ve düzenli bir yöntem takip edilmeden doğrudan fiiliyata geçilirdi. Paşanın önünde, hakime gitmektense, müzakere yapılıırken karşılıklı bağırılırdı, sövülür ve bağırılırdı. Genel olarak protokol yapılmadan şifahi bir müzakere tarzı benimsenmişti.”

Başka bir örnek te 3. bölüm (Drittes Buch) 255. sayfadadır:

“Şeyhü'l-Beledler'in fellahlara karşı olan küstahlıkları her tarafa yayılmıştı. Öyle ki onlar hakim Türkler olarak şiddet kullanmayı bile kendilerinde bir hak olarak görmekteydiler. Said Paşa yönetiminde onların gücü sevindirici bir şekilde oldukça kırılmıştı”

Elbette ki o dönemlerde devlet idaresinde işlerin bozulduğu, rüşvetin mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak Türklerden sürekli kötü idareciler olarak bahsedilmesi tarafsız bir tutumu sergilemektedir. Kaldı ki Türklerin kötü idaresinden bahsederken Türk kelimesini açıkça söyleyip, ancak bu kötü işleri düzelteren Mehmed Ali Paşa ve Said Paşa gibi şahısların Türk kimliklerini gizlemek açık bir çelişkidir. Aslında Becker'in de kitabında aynı yolu takip ederek, Ahmet b. Tulun'un kötü bir idareci olduğu, oğullarının da beceriksiz olduğunu öne çıkardığı gözlemlenmektedir.

Kremer Mısır'da en önemli görevlerin Türklere verildiğini söyleyip ardından da devlet idaresinde rüşvet ve yolsuzluğun artmasından bahsetmesi (s. 16) söylediklerimizi destekler mahiyettedir. Becker'in de aynı şekilde Ahmet b. Tulun'un halife Muvaffak'a karşı mücadelesinde Türk komutanlara rüşvet verdiğini iddia etmesi iki kitap arasındaki benzerlikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kremer, kitabının 69. sayfasında dini tolerans ve gayr-i Müslimlere karşı Müslümanların tutumunu ele alırken, Ortaçağ boyunca Mısır'da başka dinden olanlara karşı toleranslı olmayan bir tutumun olduğunu iddia etmektedir.⁵ Hatta okullarda bile öğrencilere bundan dolayı baskılar yapılmaktaydı (s. 70). Kremer'e göre Muhammed Ali paşa ve İbrahim Paşa'nın yönetiminde bu durum değişmiş ve büyük şehirlerde artık Müslüman olmayan nüfusa karşı herhangi bir saldırı, hakaret ve toleranslı olmayan durumla karşılaşılması tespit edilmiştir.

Kremer'in temelde bir takım yöneticilerin şahsi tutumlarının bir sonucu olarak zaman zaman ortaya çıkan toleranslı olmama durumunu Müslümanların genel ve yaygın bir davranışı olarak sunması oldukça yanlış olmasına karşın, uygulamalı oryantalizmin başarıya ulaşması için kendilerince mutlak anlamda gerekliydi. Zira o 1868 yılında yazdığı başka bir kitabında İslam'ın gayr-i Müslimlere karşı en toleranslı din olduğunu söylemektedir.⁶ Bu da göstermektedir ki onun Mısır'a gidişi uygulamalı oryantalizm çalışmaları bağlamında politik amaçlarla gerçekleşmiştir. Bu politik amaçlardan bağımsız yazılar yazdığına İslam hakkındaki gerçek düşüncelerini takip etmemiz mümkün olmaktadır. İslam'ın Mısır'da toleranslı yüzünü Mehmed Ali Paşa ile gösterdiğine dair düşüncesi ise yine bu politikayla bağlantılı değerlendirilmelidir: Öyle ya Mehmed Ali yönünü Batıya çevirmiş birisi olduğuna göre güya toleransı da Batıdan öğrenmiştir. Bu nokta da da Türkleri karalama politikasını devam ettirdiği görülmektedir.

Ancak 72. sayfada esasen yaptığı bu eleştirilerin tüm Müslümanları ve İslam'ı bağlamadığını, bununla temelde Hanbelileri/Selefileri kast ettiğini zımnen de olsa dile getirmektedir:

Kur'an'ın Mısır'da o günlerde henüz basılmadığını, bunun nedeninin Tanrı kelamının basım (makinelere) altına alınamayacağına ilişkin inanç olduğunu (Weil es unwürdig wäre, Gottes Wort unter die Presse zu bringen) dile getirmektedir. Yine 75. sayfada bununla bağlantılı olarak kaderciliğin toplumda geniş bir tabanda hakim olduğunu, bundan dolayı da fakirliğin ve sefaletin her tarafa yayıldığını belirtilmektedir. Buna karşın İnsanların birbirlerine karşı dostane ve içten davrandıkları açıkça görülmekteydi. Tanıdıklar ya da

⁵ Kremer'e göre bu tutumun nedeni Maide suresinin 56. (tespitlerimize göre 51.) ayetidir. Bu ayetin anlamı şu şekildedir: "Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onları dost edinirse, şüphesiz o onlardan olur. Şüphesiz Allah, zalim kavmi doğru yola iletmez." (s. 69)

⁶ Alfred von Kremer, *Geschichte der Herrschenden Ideen des Islams*, Leipzig 1868, s. 241.

akrabalar birbirlerini sokakta gördüklerinde selamlaşıyorlardı (s. 77). Vücudun temiz tutulması konusunda Kur'an'da kesin emirler varken, bunlara her zaman uyulmamakta, alt tabadaki Arapların bira (Bier), Türklerin ve Hıristiyanların ise konyak (Branntwein) içmeleri adet haline gelmişti (s. 78).

Eserde bölüm sonlarında bazı kelimelerin anlamı verilirken Kıptice (Kiptisch), Arapça (Arabisch) ve bunların Almanca karşılıkları (Bedeutung) verilmişken Türkçe'ye yer verilmemesi dikkat çekicidir (örnek olarak bkz. s. 150-151) Sadece Arapça ve Almanca karşılıkları verilseydi normal karşılanabilirdi; ancak Kıpticesini veriyorsanız orada hakim kültürün dili olan Türkçe'ye de yer verilmesi gerekirdi. Zira Mısır Arapçasına Türkçe'den bir çok kelimenin geçtiği bilinmektedir. Yazar da kitabında bundan dolayı bir takım Türkçe kavram ve isimler kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Dördüncü Bölüm (Viertes Buch)

Bey, Paşa (s. 9), Kısım, Müdiriye, Vekil, Mahkeme (s. 11), Sarraf, Mükellef (s. 12), Vergi (s. 13), Maiyet, Miralay (s. 14), Zabtiye (s. 15), Kalem, Başkatip (s. 16)⁷

Yazar eserinin üçüncü bölümünü Mısır tarım sistemine (Drittes Buch: Agriculturzustände, s. 157-266) ayırmıştır. Bu bölümde özellikle Mısır'da hangi tahıl ve hububatın ne kadar üretildiği, hangi tür kültür bitkilerinin bulunduğu v.s. ele alınıp tablolar halinde gösterilmiştir: Bu tablolarda insanların kışın neler ektiğinden (s. 182), havanın nasıl olduğuna (s. 183), yıllar itibarıyla ne kadar buğday, fasulye v.b. tahılların üretildiğinden (s. 195, tablo olarak), bu ürünlerin detaylarına kadar bilgiler (örn. Mısır s. 202, buğday 201, pirinç 202), sunulmaktadır.

Kitabın ikinci kısmının (Zweiter Theil) dördüncü bölümü Mısır'ın devlet idare yapılanmasını (Viertes Buch: Die administrativen und staatlichen Verhältnisse, 1-114) ele almaktadır. Beşinci bölümde Mısırın ticareti (Fünftes Buch: Der Handel von Aegypten, s. 115-238) işlenmektedir. Altıncı bölümde kamu için yapılan demiryolu v.s. gibi çalışmalar (Sechstes Buch: Die öffentlichen Arbeiten, s. 239-264) ele alınmakta ve nihayet yedinci bölümde de eğitim sistemi (Siebentes Buch: Schulen und Volksunterricht, Literatur und Bildung, s. 265-336) mercek altına alınmaktadır.

⁷ Mısır Arapçasındaki Türkçe kelimeler için bkz. Erich Prokosch, *Osmanisches Wortgut im Ägyptisch-Arabischen*, Berlin 1983.

Eserde dikkatimizi çeken husus, Mehmed Ali Paşa'nın, Becker'in eserinde olduğu gibi, İbn Tulun ile benzer yönlerinin olduğunun vurgulanmasıdır (Dördüncü Bölüm, s. 6):

“İnşa ettiği Cami günümüzde dahi hakimiyetinin bir nişanesi olarak (als Denkmal) ayakta duran Tulunilerin kurucusu Ahmet İbn Tulun'un fetih iştahına (Eroberungslust) benzer bir şekilde..., ancak Mehmed Ali'nin idarecilikteki zekası ondan çok daha üstündü”

Kremer'e göre Mısır'da Divan'daki resmi dil Arapçaydı. Yalnız Mısır valilerine (an die Person des Vicekönigs und dessen Secretariat) bağlı idarecilere ve onların sekreteryasına Türkçe yazılar gönderilirdi (4. Bölüm, s. 18).

Kremer kitabında ayrıca maliye ile ilgili olarak 1858-59 ve 60 yıllarına ait bütçedeki gelirleri (Einnahmen) ve giderleri (Ausgaben) tablo halinde vermektedir (4. bölüm, s. 20-23).

2. Constantin-François Volney, Aus dem Franzosischem Überstezt von Johann Michael Maule, Reise nach Syrien und Aegypten in den Jahren 1783, 1784, 1785, (Band 1, Jena 1788)

Bu eser bir Fransız tarafından yazılmasına karşın Almanca'ya çevrilmesiyle birlikte artık Alman oryantalizm düşüncesine dahil olmuştur. Eserin ön-sözünde yazar kendisine miras kaldığını, bunu nasıl değerlendirmesi gerektiği konusunda bir takım arkadaşlarının fikir verdikleri (örn. Ticaret yapması v.s.) ancak miras çok fazla olmadığı için bunu eğitimi için kullanmaya karar verdiğini, eğitim ve öğretimin en iyi yolunun ise seyahat etmek olduğunu düşünerek Arapça öğrenmek ve bilinmeyen bir ülkeye gitmeye karar verdiğini anlatmaktadır (s. 2-3)

Kitapta Mısırın fiziki yapısı, iklimi, havası (Klima-Luft) hakkında bilgiler verildikten sonra onun etnik yapısı hakkındaki malumata geçilmektedir (Von den Verschiedenen Völkerschaften: der Einwohner der Aegypten, s. 57) Bu kısımda en önce Araplara değinilmektedir. Daha sonra Kıptilere ve en sonunda da (70. sayfa) Türkler hakkında görüşler şu şekilde ileri sürülmektedir:

“Mısır'ın temel etnik gruplarından üçüncüsü ülkenin hakimleri/efendileri (Herren des Landes) Türklerdir. Şu an bizlerin kullandığı Türk ismi başlangıçta bu millete has (eigen) değildi. Bu isim Doğuda (Morgenland) yaşayan tüm halklar için genel bir adlandırmaydı. Onlar bu ismi Hazar Denzinin kuzey kıyısından Aral denizine kadar oldukça büyük topraklar için kullanılan Türkistan'dan almışlardır...Onlar da Araplar gibi çoban ve göçebe idiler (s. 71). Müthiş ve azgın savaşçılar olarak kendilerini ispatlamışlardır. Türkleri kimse-

nin yenmesi mümkün değildi. Oysa Araplar şanslıydı. Zira Türkler Muhammed'in ölümünden takriben 80 yıl sonra Halife I. Velid'in emriyle ülkeye getirildiler. Böylece onlar Arapların dinini öğrendiler. Türklere önceleri cizye (Tribut) koydular. Ancak ülkede anarşi ortaya çıkınca Türklere faydalanmak durumunda kalmışlardır. Bununla birlikte zaman geçtikçe Türkler ülkede güç kazanmaya başladılar. Bunlar çadırlarda ellerinde silahlarla yaşadıklarından, son derece savaşçı bir halk durumundaydılar. Her türlü savaş tekniğine sahiptiler. Bedeviler nasıl ki, kabileler halinde yaşıyor idiyse, onlar da kabilelere ayrılmışlardı. Bu kabileleri kendi dillerinde "Ordu" olarak isimlendirmişlerdi ki, bizler bu ismi alarak kendi dilimize "horden" şeklinde aktardık (s. 71). Bu şekilde amaçların birliği ya da ayrışması neticesinde birlikte ya da ayrı kabileler halinde yaşayan ve hepsinin kendilerine Türk ismini veren değişik milletler sürekli olarak birbirlerine karşı mücadele etmişlerdir. Ancak Türk adlandırması hususunda meydana gelen bu karışıklığı önlemek için Türk ismini İstanbul'da bulunan gerçek Türkler için (der eigentlichen Türken), onlardan önce yaşayanlara ise Türkmenler (Türkmenen) adını vermekteyiz"

Yazar Türklerin tarihi hakkında bilgiler vermeye devam ederek şunları söylemektedir:

"İşte bu şekilde bir takım Türkmen boyu (Türkmenische Horden) Arap İmparatorluğuna geldiler. Zira onlar müttefik ya da askerler olarak yardıma çağrıldılar (s. 72). Ülkede kaos hakim olunca Türkmen komutanlar değişik eyaletlerde bağımsız devletler kurdular."

Müellif daha sonra Moğol istilasından Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna geçmektedir (s. 73). 74. sayfada da Osmanlıların Memlûklülerle olan mücadelesini anlatmak suretiyle Türklerin Mısır'da nasıl hakimiyet kurduklarını anlatmaktadır. Yazar bu kısımda Osmanlı isminin kökeni hakkında bir takım düşünceler dile getirmektedir. Ona göre bu isim Osman Bey'den gelmektedir. Öyle ki o Bizansta korku uyandırmıştır (s. 74).

Yazar 74. sayfanın dipnotunda "Osmanlı" ile "Otoman" kelimelerinin kullanımına değinmektedir:

"t" ve "ts" kullanımındaki fark İngilizlerin kullandığı eski dildeki "th" yi yabancıların bazen "t" bazen de "s" olarak tercüme etmeleri sonucu ortaya çıkmıştır."

Yazar dördüncü etnik yapı olarak Memlûkleri göstermektedir. Memlûkler için Türk kelimesini kullanmaktan Becker ve Kremer gibi imtina ettiği görülmektedir. Memlûklerin saçlarının sarı olmasıyla Mısır'ın diğer ahalisinden

ayrıldıklarını söyler. Osmanlıların idaresinde uzun süre baskı altında oldukları, ancak şimdi rahatladıklarını dile getirmektedir (s. 75)

76. sayfadan itibaren Memlûklülerin Mısır'daki tarihleri, onların kültürleri, giyiniş tarzları ve aralarında yaptıkları iktidar mücadelesine yer vermektedir. Onların yaptıkları silahlar (s. 134), eğitim sistemi (s. 135), savaş sanatları (s. 137), adet ve gelenekleri (Sitten der Memlucken (s. 144), bu bölümde uzunca anlatılmaktadır. Ülkedeki ticaret (Zustand des Handels, s. 160) ve Mısır'daki hastalıklardan da (Von den Krankheiten in Aegypten, s. 185) kitapta uzunca bahsedilmektedir. Bu hastalıklardan en önemlisi olarak göz hastalıkları (Von der Blindheit, s. 186) öne çıkarılmaktadır. Burada kader inancıyla bağlantılı ilginç bir anlatım mevcuttur:

“Kahire’de caddede yürüken karşıma çıkan her yüz kişiden 20’sinin iki gözü , 10’unun tek gözü kör, diğer 20’sinin ise gözleri ya kırmızı ya da herhangi bir hastalığı vardır. Ancak bu kadar göz hastalığına karşın Müslümanların tutumu oldukça ilginçtir: (Tanrı) bu şekilde karar kılmış, diyor Müslüman: Allah’a şükür! Allah böyle istemiş, diyor Yazı/Kitap. Bundan dolayı da O’na hamdolsun (Es war so beschlossen, sagt der Musulman: Gott sey gelobet! Gott hat es gewollt, sagt der Schrift: er sey dafür gepriessen!)”

Kitaba genel itibarıyla baktığımızda ülkenin Efendileri olarak bahsettiği Türklerden ziyade Memlûkleri ön plan çıkartması, hatta Türklerin Memlûkleri yok etmekle itham etmesi (um die Mamluken auszurotten, s. 154) kanaatimize göre Batı politikası ve ona hizmet eden oryantalizm anlayışının bir tezahürüdür. Türkleri önemsiz görmek, onların Mısır'daki hakimiyetini mümkün olduğunca kötü göstermek bu anlayışta öne çıkan hususlardır.

3. Beiträge zur Geschichte Ägyptens Unter dem Islam Von Dr. Carl H. Becker, (2. Zweites Heft, Strassburg, 1903)

Kitapta yazar önsöz (Vorwort) kısmında Mısır tarihinin incelenmesinin sadece Mısır için değil tüm Ortaçağ Doğu ülkeleri için (den ganzen mittelalterlichen Orient) önemli olduğunun altını çizmektedir.

Yine önsöz kısmında yazarın kitabının son kısmında Ahmet b. Tulun’u ele alacağını belirtmektedir. Burada Ahmet b. Tulun’un Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile benzerliğine vurgu yapılmaktadır:

“Son bölüm Tulunileri, özellikle Völler’in Mehmed Ali’ye benzettiği, Ahmed’in yükselişini ele almaktadır.”

Uygulamalı oryantalizm anlayışının en önemli temsilcisi olarak ta tanımlayabileceğimiz Becker, Tulunoğullarıyla ilgili anlatımına eserinin 149. sayfa-

sında “Tulunoğulları'nın Yeri” (Die Stellung der Tuluniden) başlığı altında yer vermektedir. Becker, Ahmet b. Tulun'un Mısır'ı ilk olarak bağımsız bir devlet haline getiren kişi olarak tavsif etmektedir. Bu durum ona göre gerek Ahmet b. Tulun'un çalışkanlığı gerekse şansının yaver gitmesiyle bağlantılıdır.

150. sayfada Tulunoğulları tarihine ilişkin Almanya'da oldukça fazla materyale sahip olduğunu sevinçle dile getirmektedir:

“Daha 1825 yılında Taco Poorda –ki bu şahıs Tulunoğulları hakkında detaylı bir monografi hazırlayan ilk kişidir- Tulunoğulları hakkında yaptığı çalışmasında ana kaynak olarak Nuveyri'yi kullanmıştır. Ancak Wellhausen'in çalışmalarıyla Tulunoğulları hakkında çok daha fazla bilgiye ve malzemeye sahip olmuştuzdur. Bunlar özellikle Taberi, Ya'kubi, İbn Sa'd ve diğerleri...”

Becker'in Tulunoğulları ile ilgili yaptığı bu çalışmada eleştirel bir temel oluşturma (kritische Grundlagedewinnen) amacının ilk sırada geldiğini tespit etmekteyiz. Bunun için o, kaynakları saltanat kaynakları (Reichschronographie) ve Mısır yerel kaynakları (Ägyptische Lokaltradition) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Saltanat kaynaklarını temel olarak Taberi ve Ya'kubi oluşturmuş olup, bunların verdiği bilgiler daha sonra İbnü'l-Esir'le genişletilmiştir. Mısır yerel kaynaklarını ise İbn Sa'd, Makrizi, Suyuti ve İbn Haldun oluşturmaktadır. Ancak bunlar temelde üç kaynağa dayanmaktadırlar: İbn Sa'd, Nuveyri ve Makrizi. Ona göre saltanat ve Mısır yerel kaynakları verdikleri bilgilerle sürekli karşı karşıyadır. Ancak Becker, Ahmet b. Tulun'un Mısır'da hüküm sürdüğü ilk yıllara ait tarihsel malumatı Ya'kubi ve İbn Sa'd'dan takip etmektedir (s. 153).

Yazar Ya'kubi'deki bilgileri yorumlu bir tarzda aktarmakla konuya başlamaktadır: “Ahmet b. Tulun, maliye yönetiminde (Finanzverwaltung) bir şey yapma ihtiyacı hissetmedi. Zira Mısır'a vali olduğunda bu sistem Roma döneminden itibaren zaten oturmuş bir durumdaydı” (s. 154). Becker daha sonra İbn Tulun'un Mısır'da daha önceki yönetimde etkili olan İbn Müdebbir'le olan mücadelesini ön plana çıkarmakta (s. 154-164), Ahmet b. Tulun'un Türk kimliğine ise dolaylı olarak ilk olarak kitabın 164. sayfasında değinmektedir:

“Ahmet, Halifenin iktidarda gücünü kaybettiği ve Türk generallerin Samarra ve Bağdat'ta Tulun'un da hoşuna gideceği şekilde iktidar gücünü ellerine geçirdiği bir dönemde yetişmiştir.”

Yazarın bu cümleleri söyledikten sonra Türk generallerin/komutanlarının bu gücü ele geçirdikleri dönemde kaosu hakim olduğunu da ilave etmesi olumsuz bir duruşu yansıtmaktadır.

Yazar bundan sonra Halife Muvaffak ile Ahmet b. Tulun arasındaki güç mücadelesine/daha doğrusu Tulun'un Mısır'da bağımsızlığını elde etmesi sürecine değinmektedir (s. 164-165). Yazarın buraya kadar olan kısımlarda daha ziyade Taberi, Makrizi ve İbnü'l-Esir'i sıkça kullandığı gözlemlenmektedir. 166. sayfada Muvaffakla olan mücadeleden bahsederken, Muvaffak'ın Tulun'un yerine başka bir kişiyi getirmek istediği fakat Tulun'un bütün Türk komutanlarına rüşvet verdiği için (bestochen) bunu kimsenin kabul etmediğini iddia etmektedir. Aslında bu bilgi Ahmet b. Tulun'un bütün Türk komutanları nezdinde saygın olduğunu, dolayısıyla da onların sırf Tulun'a saygı duydukları için bunu kabul etmedikleri gerçeğini gölgelediğini söyleyebiliriz. Esasen Becker Ahmet b. Tulun'un saygıdeğer bir komutan olduğunu kendisi de ikrar etmektedir: "O, Doğu'ya özgü bir dindar, yine Doğu'ya özgü olmak üzere başına buyruk, ancak despot ve kaba saba olmayan, ordusunu sadece komuta eden değil, onlarda aynı zamanda hayranlık uyandıran, böylece de bizzat Halife Muvaffak'ın karşısında titrediği bir ordu kurmayı başaran birisidir" (s. 190)

Yazar Tulun'un askeri dehasına karşın mali idareye çok fazla önem vermediğini şu sözleriyle iddia etmektedir: "Şayet ordusunu yönetmedeki kabiliyeti olmasaydı, kurduğu devletin mali temelleriyle ilgilenmemesi nedeniyle devletin yıkılması çok daha önceleri gerçekleşirdi" (s. 191). Yazar bununla kalmayıp, Tulun'un çocuklarını iyi yetiştirmediğini bile iddia edebilmektedir: "Onun oğulları çocuk ve kalite olarak sıfır noktasındaydılar; ahlak olarak kötü eğitilmiş hanedan çocuklarıydılar. Öyle ki, zeki düşünmeyle alakalı en küçük kuralları bile anlayamama durumundaydılar" (s. 192).

Becker'in bu tavrı esasen Türklere karşı Batı oryantalist bakış açısını yansıtmaktadır. Bu da Türklerin güya sadece iyi savaşçı olan ancak eğitim, bilim, mali işler gibi devlet yönetimini kavrayamayan Barbar millet olduklarına dair hakim görüştür. Oysa başta Alman aydınlanmacı filozoflar olmak üzere Türklerin bilgede, ekonomide v.s. Batıya rehber olduklarını ortaya koyan düşünceler de mevcuttur. Bunlara Toderini, Lessing ve Herder örnek olarak verilebilir.⁸

Yazar bu tutumuna devam ederek, Tulun'un yine sadece ordusuyla devletin bekasını temin ettiği görüşünü savunmaktadır: "O, gördüğümüz kadarıyla savaş kabiliyeti olan güvenilir bir ordu kurmayla işe başladı. İşte ancak bu sayede her şey onun için mümkün olabilirdi." (s. 192). 195. sayfada Tulun'un her ne kadar maliye idaresine önem vermemesi yazar tarafından iddia edilmesine karşın aynı sayfada bu iddiasını tekzip eder bir şekilde Tulun'un idaresi altında Mısır'da her zaman paranın mevcut olduğu zikredilmektedir:

⁸ Bkz. Taşcı, *Aydınlanma, Oryantalizm ve İslam*, Sentez Yay. Ankara 2013, s. 59, 85, 93.

“Şurası muhakkak ki Ahmet'in her zaman parası vardı. Zira bu dönemde ülke altın çağını yaşamaktaydı. Bu finansal durumu bozan Humaraveyh'in anlamsız müsrif tutumuydu.”

Yazar Ahmet b. Tulun'dan doğrudan Türk olarak bahsetmez. Sadece buna atıflarda bulunur. Türk kelimesini kitabında 134., 140., 148., 164., 166., 182., 190., 192. ve, 194. sayfalarda kullanmaktadır.

Şu ana kadar inceleyebildiğimiz ve uygulamalı oryantalizm dönemine dahil edebileceğimiz Almanca kaynaklarda özellikle Mısır'da Memlüklerin isyanını bastırmak suretiyle Türklerin hakimiyetini sağlamlaştıran Mehmed Ali Paşa'nın Türk kimliğini görme temayülü bulunmamaktadır. Örneğin bu kaynaklar arasında gösterebileceğimiz C. Brokelmann'ın “Geschichte der Islamischen Völker” (München und Berlin 1939) adlı İslam Milletleri Tarihi konusunda yazılmış ciddi ve hacimli eserinde dahi, tespit edebildiğimiz kadarıyla Mehmed Ali Paşa'nın zikredilen Türk kimliğine değinilmesi bir tarafa onun Arnavut olduğuna “Muhammed Ali (Mehemmed Ali) ve onun Arnavut birliği...(unter seinen albanischen Truppen)” denilmek suretiyle vurgu yapılmak istenmiştir.⁹

Brockelman da yine uygulamalı oryantalizm dönemine ait diğer Alman oryantalistleri gibi, Osmanlı Devleti'nin Mısır'da hiçbir zaman tam olarak hakimiyeti tesis edemediğini sürekli olarak iddia etmeye uğraşmıştır. O da diğerleri gibi Osmanlı'nın karşısına hep Memlükleri koymaktadır:

“Memlükler Selim Tarafından Mısır'ın 1517 yılında fethinden sonra bile iktidarda hak sahibi olduklarını iddia ettiler.¹⁰ İngiltere 1778 yılında Memlük Beyi Ali Beyle (Ali Bei) – ki bu kısa süreliğine bağımsızlığını ilan etmişti- Kızıldenizde ticareti güvenlik altına almak için bir ticaret anlaşması yapmıştı”¹¹

Ancak hemen şunu belirtmek gerekir ki günümüzde yazılan bir takım Almanca eserlerde Mehmed Ali Paşa'nın Türk olduğuna açıkça vurgu yapıldığını görmekteyiz. Bunlardan birisi olan, Melha Rout Biel'in, “Elite im Sudan-Bedeutung, Einfluss und Verantwortung”, (Peter Lang GmbH, Jena, Univ., Diss. 2007, Frankfurt am Main 2008) adlı eserde bununla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“1821 yılından itibaren Mısır'da hala hakim unsur olan Memluklular, Mısır'daki Türk valisi Muhammed Ali Paşa (durch den türkischen Statthalter in

---

⁹ C. Brokelmann, *Geschichte der Islamischen Völker*, München und Berlin 1939, s. 313.

¹⁰ Brockelman, a.g.e., s. 313.

¹¹ Brockelman, a.g.e., s. 314.

Agypten, Muhammad Ali Pascha) tarafından askeri anlamda yenilgiye uğratılmış, bunun sonucunda onlar Sudan'a kaçmak durumunda kalmışlardır. Onların Sudan'da olmaları M. Ali için tehlike arz etmeydi. Bundan dolayı da bertaraf edilmeleri gerekliydi. Bunun için de o startı verdi. Ancak Mısırlı Türk kuvvetleri (Türkisch-Ägyptische Streitkräfte) tarafından Sudan'ın işgali (Besetzung) Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'ya yayılma politikasıyla bağlantılıdır. Bu yayılma politikası Kuzey Sudan'ın 1820/21 yılında Mısır tarafından ele geçirilmesiyle (Einnahme) başlar. Sudan'da daha fazla toprağın ele geçirilmesi ile de Sudan Krallığı sona ermiş, Sudan halkı bu şekilde sömürgeci bir idarenin (Kolonialherrschaft) hakimiyetine girmiş oldu.¹²

(Öyle ki) daha 1821 yılında Sudan Türkiye (Türkiyya) olarak anılmaktaydı."¹³

4. Diğer Almanca Eserler

Yukarıda detaylı olarak sunduğumuz eserlerden başka yazılar da mevcuttur. Bunları ana hatlarıyla şu şekilde sunmak mümkündür:

-Magazin für die Literatur des Auslandes, Band 16, von Joseph Lehmann, Mehmed Ali und Agypten, Berlin, Dienstag den 24. Dezember, 1839, s. 613-614.

-Georg-August von Breitenbauch, Ergänzung der Geschichte von Asia und Afrika erster Theil, Leipzig 1788

-Moritz Busch, Reisehandbuch für Aegypten und die angränzenden dem Pascha unterworfenen Länder, Triest 1858

Yazar, giriş kısmında kitabını yazma amacının, yıldan yıla artan bir oranda Doğu'yu (Gebiete des Morgenlands) ziyaret etmek isteyen kimselere gittikleri Doğu Akdeniz ülkelerinde (in der Levante) ihtiyaçları için bilinmesi gerekli ön bilgileri vermek olduğunu söylemektedir.

-Johann Melchior Hartmann, Anton Friedrich Büsching, Erdbeschreibung und Geschichte von Afrika: zwölfter Theil, welcher Afrika begreift. -Das Paschalik Aegypten, , Erster Theil, Hamburg 1799

Ahali (Einwohner), Memlukler, s. 396-400, Türkler (Türken), s. 400-401

---

¹² Melha Rout Biel, *Elite im Sudan-Bedeutung, Einfluss und Verantwortung*, Peter Lang GmbH, Jena, Univ., Diss. 2007, Frankfurt am Main 2008, s. 77.

¹³ Biel, a.g.e., s. 78.

-Joseph de Guignes, Johann Carl Dähnert, Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mogols und anderer, Greifswald 1768

Tulun Türklerinin Mısırda hakimiyetleri, s. 138-156

-C.H.Becker, Islamstudien, 2. Band, Leipzig 1932

Afrika'da) Panislamizm çerçevesinde Türkiye'nin Rolü ve Abdülhamid'in politikası- Senusi hareketine Panislamizm düşüncesinin etkileri (s. 240-251)

-Ferdinand Werne, "Beitrag zur Kunde des Innern von Afrika: die Völker Ost-Sudans und der (Stuttgart 1860)

Eserde Ferdinand ve Joseph Werne adlı iki kardeşin Sudan'da Türklerin hakim olduğu dönemde geçirdikleri günler anlatılmaktadır.

-Hermann Fürst von Pückler, "Aus Mehemed Alis Reich: Vom Verfasser der Briefe eines Verstorbenen" (1. cilt, Stuttgart 1844)

-Johann Karl Weyands, "Johann Carl Weyands reisen durch Europa, Asien, und Afrika von dem jahre 1818 bis 1821 incl. von ihm selbst beschrieben" (Amberg 1825)

Sonuç

1830'lu yıllardan sonra etkisini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan ve Avrupanın Müslüman ülkeleri sömürgeleştirmeye başlamasıyla doğrudan bağlantılı olduğu tespit edilen "uygulamalı oryantalizm" döneminde Osmanlı hakimiyeti altındaki Mısır üzerine Almanca olarak yazılan eserlerde dikkatimizi çeken en önemli husus, Almanya'nın bu ülke üzerinde sömürge elde etme politikasına uygun bir düşünce tarzının ortaya konulduğudur. Bu da Türkler ve Türk hakimiyetinin mümkün olduğunca arka plana itilmesidir. Bundan başka Türklere karşı diğer etnik unsurların özellikle Mısır'da farkındalıklarının sağlanmasıdır. Onlar bu şekilde adeta Osmanlı Devletine karşı bağımsızlık mücadelesine sevk edilmek suretiyle Osmanlıdan koparılarak Batı devletlerinin safına çekilmek en sonunda da sömürgeleştirilmek istenmiştir. Bu süreçte ilk olarak Mehmed Ali Paşa'nın Türk kimliği gizlenmiş, daha sonra onun vali olarak atandıktan sonra güya Osmanlı'nın ihmal ettiği Mısır'ı ekonomik ve sosyal alanda Avrupa'nın yardımıyla refaha kavuşturduğu iddiası ileri sürülmüş, böylece de Mısır Osmanlı'dan koparılmış ve Batı sömürgesine dahil edilmiştir. Elbette ki bu süreçte zikrettiğimiz bu eserlerle sürekli Batı ve Doğu kamuoyu bilinçli olarak istismar edilmiştir.

Bu dönemde örneğin Türklerin, din hususunda toleranslı olmalarının onlar açısından oldukça gurur verici bir durum olduğu, onların başkalarına bu konuda asla baskı yapmadıkları, öyle ki, Türklerin dininin, hayvanlara karşı nasıl davranılacağını bile düzenleyen kuralları vaz ettiğini açıkça söyleyen bir takım kısmen objektif diyebileceğimiz eserler de yazılmıştır. Ancak bunların sayısı oldukça azdır.

KAYNAKÇA

- Biel**, Melha Rout, *Elite im Sudan-Bedeutung, Einfluss und Verantwortung*, Peter Lang GmbH, Jena, Univ., Diss. 2007, Frankfurt am Main 2008.
- Brokelmann**, C., *Geschichte der Islamischen Völker*, München und Berlin 1939.
- Çetin**, Nihad, M., "Arap Dili", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991.
- Hanisch**, Ludmila, "Gelehrten Selbstverständnis, wissenschaftliche Rationalität und politische Emotionen", *Die Welt des Islams*, Bd. 32, Nr. 1. (1992).
- Heine**, Peter, *Ethnologie des Nahen und Mittleren Ostens*, Berlin 1989.
- Heine**, "C.Snouck-Hurgronje Versus C.H.Becker. Ein Beitrag zur Geschichte der angewandten Orientalistik", in: *Die Welt des Islams* 23/4 (1984).
- Prokosch**, Erich, *Osmanisches Wortgut im Ägyptisch-Arabischen*, Berlin 1983.
- Taşcı**, Özcan, "C.H.Becker (1876-1933) Örneğinde Uygulamalı Oryantalizm (Angewandte Orientalistik) Anlayışı-Oryantalizm çalışmalarının Siyasallaşma Süreci", *AÜİFD*, 47 (2006), Sayı 2, ss. 143-164.
- Taşcı**, *Aydınlanma, Oryantalizm ve İslam*, Sentez yay. Ankara 2013.
- Turner**, Bryan, S., *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul.
- Von Kremer**, Alfred, *Geschichte der Herrschenden Ideen des Islams*, Leipzig 1868.
- Weber**, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr Siebeck, Tübingen 2009.